

ӘОЖ 130.2:811

А.Т. Құлсариева^{1*}, Ж.А. Жұмашова²¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: aktolkyn777@mail.ru

Қазақ және ағылшын тіліндегі 6, 7 сандарының зерттелуі

Аталмыш мақалада автор 6, 7 сандарының қазақ және ағылшын тіліндегі осыған дейінгі зерттеулеріне шолу жасайды. Осылайша, аталмыш мақаланы В.В. Бартольд, С.Е. Малов, С.Г. Кляшторный секілді белгілі түркітанушылардың еңбектерінің жалғасы және қысқаша талдамасы ретінде қабылдауға болады. Жұмыстың негізгі бөлігі лингвистикалық зерттеу тәсілдеріне негізделгенімен, мақалада жасалған талдаулар негізінде сандық концептілердің туындауына себеп болған мәдени алғышарттарды табуға мүмкіндік жасайды. Жұмыстағы түйін сөздер: түркі халқының санауы, санақ жүйесі, сан атауларының және өлшем бірліктерінің этимологиясы, алты пенс.

Түйін сөздер: түркі халқының санауы, санақ жүйесі, сан атауларының және өлшем бірліктерінің этимологиясы, алты пенс.

A. T. Kulsariyeva, Zh. A. Zhumashova

Investigation of numbers 6, 7 in Kazakh and English

In this article the author reviews previous investigations of numbers 6, 7 in Kazakh and English. As such it can be considered as continuation and analysis of prominent specialties on Turkic investigation such as V.V. Bartold, V.V. Radloff, S.E. Malov, S.G. Kliashornii, etc. works' dedicated on that issue. Even though the paper is based on linguistic methods of investigation, it makes possible to find out some cultural prerequisites for establishment of number concepts. Key words of the article are numeracy of Turkic people, system of counting, etymology of number words and measure units, six pence.

Key words: numeracy of Turkic people, system of counting, etymology of number words and measure units, six pence.

А.Т. Кулсариева, Ж.А. Жумашова

Изучение числительных 6, 7 в казахском и английских языках

В данной статье автор рассматривает предыдущие изучения числительных 6, 7 в казахском и английских языках. Таким образом, данная работа может рассматриваться как продолжение и анализ работ видных тюркологов, как В.В. Бартольд, В.В. Радлов, С.Е. Малов, С.Г. Кляшторный, и т.д. по данной тематике. Несмотря на то, что в работе используются лингвистические методы исследования, это дает возможность раскрытия некоторых предпосылок образования числительных концептов.

Ключевые слова: счет Тюркского народа, система исчисления, этимология слов числительных и единицы измерения, шесть пенсов.

Кіріспе

Дәстүрлі түркі мәдениетін зерттеуші этнограф ғалымдардың негізгі зерттеу қызығушылықтары түркі тілдерін зерттеуге бағышталғаны белгілі. Тіл арқылы мәдениетті зерттеу дәстүрі барлық

ресейлік және неміс этнографтарына тән болды. Бұл бір жағынан түркі тілінде жазылған руналық жазбалардың сырын ашуға деген қызығушылықтан болса, екінші жағынан сол тіл ғана көп жағдайда ежелгі мәдениеттің біз білмеген қырларынан хабардар болуға мүмкіндік

беретін жалғыз жәдігер болды деуге болады. Сондықтан да қазіргі мәдениеттанушы үшін де тіл арқылы мәдениетті ұғыну тәсілі әлі де түркі мәдениетін зерттеудегі бірде-бір ұтымды әдіс болып отыр. Біздің зерттеу нысанымыз түркі сандары болғандықтан, біз де сандар жайлы жазылған лингвистік зерттеулерге иек артамыз. Әдетте тіл мамандары тарапынан зерттеуден тыс қалатын сандар да сөздер ретінде түркітанушы ғалымдардың назарынан тыс қалмады. Белгілі түркітанушы ғалымдардың қай-қайсысының еңбектерінде де түркі сандарының шығу төркініне қатысты еңбектерді табуға болады. Осы мақалада сол еңбектерді ұштастыра отырып, қысқа түрде 6, 7 сандардың шығу төркініне байланысты ұлттық ұғымдардың шығу төркінін талдауға талпыныс жасадық.

Негізгі бөлім

Алты саны қазақ мәдениетінде үш, жеті, қырық сияқты күшті рәміздік белгілерге ие болмаса да, оның да қазақ мәдениетінде алатын өзіндік рәміздік мәні бар. Шындығында, егер алты сөзімен келетін ұғымдарды ойлап көрсек, есімізге алты алаш, алты арыс т.с.с. мәні аса жоғары ұғымдар ойымызға оралады. Осы сөздердің төркініне үңіліп қарасақ, алты саны қазақ ұлтының бастамасы жайлы аңыздарда маңыздылыққа ие болғанын көресіз. Мысалы, алты алаш тіркесіндегі алаш сөзі қазақ сөзімен синоним ретінде ұғынылады. Тіпті кейбір ғалымдар қазақ атауынан гөрі алаш атауы дұрыс деген ұстанымды ұстанады. Олардың негізгі дәйегі жазбаларда алаш сөзі қазақ сөзінен қарағанда әлдеқайда ертерек кездесуімен, және қазақ атауына дейін көпке дейін қазақтар үшін қырғыз атауының таңылуымен байланыстырады. Ал тағы бір топ ғалымдар алаш сөзі барлық түркілерге қатысты қолданылған деген пікір айтады. Осылайша олар алты алаш құрамына мынадай ұлттарды жатқызады: өзбектер, түрікмендер, қарақалпақтар, қырғыздар, қазақтар мен ноғайлар. Әр деректерде бұл алты құрама бір-бірінен кішігірім өзгешелеу болып келуі мүмкін. Мысалы кейбір тізімдерде татар немес башқұрт ұлттары кіргізілген. Тағы бір ғалымдар бұл түркілердің құрамындағы негізгі рулардың жиынытығы дейді. Олар: жалайыр, қоңырат, алшын, арғын, найман және қыпшақ. Әрине бұл тізімде әр жерде біраз өзгешеліктермен кездесуі мүмкін. Осыдан туындаған тағы бір тіркес – алты

сан алаш тіркесі. Бұл барша қазақ мағынасында қолданылады.

Екінші тағы бір тіркес – «алты арыс» тіркесі. Негізінен бұл атау үш жүзге қатысты қолданылады деген пікір басым. Аңызға сенсек, алғашында Арыс атты кісі болған екен. Одан алты ұл тарапты. Сол алты ұлдан қазақтар тараған деген сенім бар. Екі сенімде де алты саны ерекше мәнге ие болып отыр. Аталмыш екі тіркестен басқа қазақ тілінде алты санымен мынадай да тіркестер кездеседі:

«Алты қанат үй». Бұл алты кереге немесе қанаттан тұратын киіз үй. Бұндай киіз үйдің үлкендігі орташа көлемді болып келеді.

«Алты аласы, бес бересі жоқ» деген мақал бар. Мағынасы ол адамның бір жағдайға немесе бір нәрсеге еш қатысы жоқ дегенді білдіреді. Біздіңше, бұл жерде сандар ассонанс және аллитерациялық стилистикалық құрал мақсатында қолдануға ыңғайлы болғандықтан жұмсалып отырса керек. Яғни бес бересі сөзімен, алты аласы сөзімен бірдей дыбыстардан басталады.

Келесі сөз – «алтыға алып, беске бер, атың болсын саудагер» мақалы. Бұл саудаға ебі жоқ болғанына қарамастан, сауда жасауын тоқтатпай жалғастыра беретін кісілерге қатысты айтылады. Өйкені саудагер атану олар үшін пайдадан қарағанда, әлдеқайда маңыздырақ. Біздіңше, бұл жерде де сандар стилистикалық тұрғыдан тиімді болғандықтан таңдалса керек.

«Алты ұл тапқан әйелді ханым десең болмас па»; «Алты айшылық жол»; «Алты батпан»; «Алты қанат ақ орда» – бұл үш жағдайда да алты саны ең үлкен шек мағынасында асырмалылықты көрсету үшін қолданылып тұр.

«Алты бақан ала ауыз». Топта, отбасында бірлігі жоқ дегенді білдіреді.

«Алты ала жаз». Түркілердің көшпелі өмір сүру салтына байланысты бір жылды негізгі екі мезгілге бөлген алты ай жаз және алты ай қыс.

«Алтыбақан». Бұл жерде алты алтыбақанды құруға алты бақан қажет болғандықтан айтылады.

«Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді». Бұл жерде алты барша, бәрі мағынасында тұр.

«Алты қырдан асу». Бұл тіркес Керқұла атты Кендебай ертегісінде кездеседі. Осы ертегіні қарап отырып, біз алты санының ертегіде басқа сандарға қарағанда әлдеқайда көп кездесетінін анықтадық. Мысалы: Кендебай алты күнде күлді,

алтыға шыққанда мықты ерге айналды, оның аты Керқұла алты айлығында мықты тұлпарға айналады, Кендебай аты Керқұлада отырып, бір сәтте алты қырдан асатын киікті ұстай алатын болған, ауыр сапардан келген соң ол алты күн ұйықтайтын болған т.с.с. Бұл жердегі алты санын әдейлеп көптеп қолдануының себебі алтымен көп, жетер шек, ең, ең, деген мағынаны беру мақсатында болып тұр. Біз алтыға қатысты жер-су атауларын көп таба алмадық. Тек мына атауларды ғана атап кетуімізге болады: Қазақстандағы алты алаш көшесі, Бішкектегі «алты бақан» жері, «алты түтін» көшесі. Ал, түркі халқынан тарайтын көрші елдерден Азербайжан, Бакудегі «алты ағаш» жері, Өзбекстан, Ферғанадағы «алты арық» жері және Ресейде Саратовскідегі «Алты ауыл» деп аталатын жер атаулары бар екенін анықтадық. Бұл атаулардың барлығында алты көл-көсір, көп деген мағынада тұр. Мысалы, «алты ағаш» орманды жер дегенді білдіреді. «Алты арық» сулы жерді білдіреді. т.с.с. Бірақ түркілерде алты сөзімен келетін адам аттарын кездестіре алмадық.

Енді алты санының рәміздік мағынасын анықтап болған соң, осы рәміздік белгіге себеп болған жағдайды анықтауға тырысып көрейік. Орталық Азиядағы исламға дейінгі діндерді қарастыра келе, олардың ішінде зораstra сенімі бойынша алты саны ерекше мәнге ие болғанын анықтадық. Ол бойынша Амеша Спетас деп аталатын алты ұлы періштелер бар деген сенім болған. Сонымен бірге ол сенімде алты ұлы зәбіршілер де болған [1, 124]. Сондықтан, мүмкін несториандыққа дейін алты саны ең биік, ең жоғарғы сан мағынасында жұмсалған болуы мүмкін. Кейінірек несториандықпен бұл рәміз одан сайын беки түскен болуы мүмкін.

Ғалымдар алты сөзінің этимологиясын түсіндіруде қиналады. Бірақ ғалымдардың арасындағы ең көп тараған пікір оны жетімен байланыстыруға негізделген. Мысалы М. Хартманн, Г. Вамбери және Броккельман алтыны алды, яғни жетінің алды деген сөзден шығады деп түсіндіреді. Оның себебі түркілерде ондық жүйемен қатар жетілік жүйе де қатар қолданылған болуы мүмкін дейді. Жетілік жүйе бойынша жеті ең үлкен сан болса, алты сол соңғы санның алдында тұратын сан дегеннен шығып тұр [2, 140] [3, 105].

Ағылшын тіліндегі **алты саны**. Қазіргі күнде үш алты жағымсыз рәміздік белгіге ие болғанымен, бұл – кейінірек пайда болған

түсінік. Алты санына ең алғаш мән берген пифагорлықтар болса керек. Олар алты санын мінсіз сан деп атады, өйткені $(1+2+3)$ және $(1*2*3)$ алты санына тең. Сандарды жынысқа бөлген пифагорлықтар үшін алты саны ең бірінші ер мен әйел жынысының қосындысынан пайда болған сан ретінде қабылданды. Сондықтан да, ол ежелгі грек философиясы кезінде қазіргі зұлымдық мағынасында қолданылмаған. Томас Акфинастың еңбегінде 666 санына байланысты керіс пікірді алғаш рет берген. Сонымен бірге алты санының ерекше болуы қасиетті кітаптарда жердің алты күнде жаратылуына байланысты болуы керек. Жердегі жаратылыстың жаралу реті $1+2+3$ құрылымына сәйкес келеді: бірінші күні сәуле жаратылды; 2-3 күндері аспан мен жер; 4, 5, 6 күндері жерде тіршілік етушілер жаратылған [1, 123]. Христиандар алты санын Иса пайғамбармен де байланыстырады. Өйткені христиандардың түсінігі бойынша Иса пайғамбар аптаның алтыншы күні және күннің алтыншы сағатында креске тағылған [1, 124]. Алты күн бойы адам жұмыс істеп, жетінші күні дем алуына байланысты алты санын *vita active* деп те атайды. Ол адамның жұмыс істейтін уақыты дегенді білдіреді. Інжілде мынадай қатар берілген: «Ақырзаманның соңғы күні келгенше алты періште соны айтып тұрады». Сонымен бірге мынадай қанатты сөз де бар: «Адам бір күн құдайға сыйынып, алты күн бойы ұрлықпен айналысатын болса, ұлы рух түршігіп, шайтан рахаттанып күледі» [4, 180]. Сонымен, діни тұрғыдан алғанда, алты саны жаратушының саны және мінсіз сан деген мағынада жұмсалатынын және адамның белсенділік кезеңін білдіретінін түсіндік.

Фольклорлық мұрадан да біз бірнеше мысалдар таба алдық. Бірақ соның ішіндегі ең маңыздылары мен қызықтыларын ғана талдап өтеміз. Соның біріншісі «six feet under» – алты фут астында. Сөздіктерде бұл тіркеске қайтыс болған және жерленген деген түсіндірме беріліпті. www.wictionary.org сөздігінде ол тіркесің шығу этимологиясын дәстүрлі түрде көрдің қазылатын тереңдігімен байланыстырады. Сондықтан да бұл тіркес өлі адаммен байланысты қолданылатын болып кеткен. Нәтижесінде мынадай жаңа тіркестер қалыптасқан: жердің алты фути барлық адамды тең етеді [5, 487]. Ешкімге де жердің алты футинан артық жер тиесілі болмайды [4, 251] немесе тек қана алты фут сөзі тар орын деген мағынада

жұмсалады. Яғни ол табыттың көлемімен бірдей деген мағынаны білдіреді. Бұлар тек жағымсыз мағынада қолданылады. Мысалы біреу өзіне тиесілі кеңістікпен қанағаттанбаса, мен де баржоғы алты фут деп айтуы мүмкін.

Алтымен келетін тағы бір тіркес «алты пенс». Бұл алты пенстің ерекше мәнге ие болуының себебі Британиядағы тиындардың соғылуының 12-лік жүйе негізінде шығарылуымен байланысты болған. Тек 1971 жылы ғана Британия ондық жүйе негізінде тиындарды шығарып бастаған. Ондық жүйеге өтпес бұрын бір шиллинг 12 пенстен тұрған. Яғни 6 пенс қазіргі 50 пенспен бірдей болған деген сөз. 6 пенс балалардың арасында ұсақ-түйекке жұмсауға берілетін тиын ретінде белгілі болған және ең кіші салмағы бар ақша бірлігі ретінде саналған. Өйткені 1 немесе 2 пенске еш нәрсе сатып алу мүмкін болмаған. Сондықтан да халық арасында мынадай сөз тараған: бір шиллингті құрайтын баяғы жақсы 6 пенс [4, 432]. Ондық жүйе бойынша тиындарды басып шығару басталған соң, 1967 жылы 6 пенстік тиын шығарылуы тоқтатылды. Сондықтан ол тиындар сирек кездесетін тиындар болып саналады. Және қазіргі күні арнайы алты пенстерді сататын орындарды табуға болады. Оның сирек кездесетін тиын түрі болуымен қатар, осы тиын сәттілікті шақырушы тиын ретінде де халықта белгілі. Мәселен, тойдағы келіншектің аяқ киімінің ішіне алты пенсті салып қою ырымы бар. Әдетте, келіншек өз ата-анасы немесе әжесі немесе атасы туылған жылы басып шығарылған тиынды таңдаған. Бұл сол кісілерге көрсеткен құрметті білдіреді. Халық арасында мынадай қанатты сөз айтылады: бір ескі нәрсе, бір жаңа нәрсе, бір біреудің қолданған нәрсесі және бір жаңа нәрсе және аяқ киіміне алты пенс салуы керек. Бұл ырымның шығу төркіні мына жағдаймен байланыстырылады: «Дәстүрлі сенім бойынша 1600-жылдардың бастапқы кезінде Мэйнордың лорды тойдағы келіншекке сый ретінде алты пенс сыйлапты. XVII ғасырдың соңына қарай алты пенс келіншектің ата-анасы күйеу балаға қыздың жасауымен бірге берілетін сыйлық ретінде қабылданып кеткен. Уақыттың өтуімен алты пенс 1800 жылдары сәттілік тиынына айналған. Қазіргі күні Британ аралындағы және АҚШ-та кейбір келіншектер алты пенсті сол аяқ киімінің ішіне сәттілікке ырымдау белгісі ретінде салу салты кездеседі» [6]. Сонымен бірге кейбір отбасыларда той альбомына салынып, ол кейін қызынан қызына немесе келініне берілу салты да кездесетіні айтылады.

Тағы бір алты пенспен байланысты нәрсе – Рождестволық пуддингке алты пенс салу салты. Балалар сол пуддинг келген сәттен сол тиынды пуддингтің ішінен тауып алуға тырысқан. Мына фольклорлық өлеңде де алты пенс туралы айтылған: «Менде алты пенс бар, шаттандыратын алты пенс, менде қалған барлық өміріме жететін алты пенс бар. Екі пенс біреуге қарыз беруге, екі пенс жұмсауға және екі пенс әйеліме жіберуге». Сонымен бірге алты пенс сөзі орнына қолданылатын таннэр және бэннер слэнг сөздері де бар. Тэннер және тері деген тіркес бар. Онда тэннер сөзі алты пенс дегенді білдіреді. Сонымен бірге алты шиллинг дегенді білдіретін эксис генс, алты фунтты білдіретін эксис немесе экс-эс, алты пенсті білдіретін эксис иеннепс сөздері де бар. Бұл слэнгтер кері слэнгтер деп аталады. Яғни ол негізгі сөзді керісінен оқудан шығады [7]. Және де «The same old two-and-sixpence»- Екі мен алты пенс сияқты көне деген тіркес те бар [4, 187]. Ескілікте ағылшындар жарты тәж деп аталатын екі шиллинг пен алты пенске тең тиынды қолданған. Олар ерекше әдемі етіп күмістен жасалатын болған. Сондықтан жоғарыдағы тіркес өткенді сағынышпен еске алып, соның артықшылығын атап көрсеткісі келгенде қолданылады.

Егер ағылшындық өлшем бірліктеріне тереңірек үңілсек, олар он екілік жүйеге негізделген римдік өлшем бірлігіне негізделгенін аңғару қиын емес. Алты пенстің де осы жүйеде бастау алуына байланысты осындай кең танымалдыққа ие болып отыр. Мынадай да тіркес кездеседі: «Six of one and half a dozen of the other» – Біреуінің алтауы және басқасының он екісінің жартысы. Бұл екеуі де бірдей дегенді білдіреді.

Алтыға байланысты кездесетін тағы бір тіркес – алты мен жетіде немесе бәрін алты мен жетіде жайғастыру [5, 178]. Бұл тіркестердегі сандар домино ойынынан келген. Осы тіркестің кең қолданылуына Шекспирдің еңбегіндегі Ричард 2-нің мына сөздерінде қолдануымен байланысты болса керек. «All is uneven, and everything is left at sixes and sevens» - Барлық адам сабырсыз және барлық нәрсе алты мен жетінің арасында қалды. Мына мақалда да алты саны кездеседі: «Six awls make a shoemaker» - Алты біз етікшіні жасайды [5, 487]. Яғни ұста үшін құралдың қаншалықты маңызды екенін айтылып тұр. Бұл жерде алты көп мағынасында жұмсалып тұрған секілді.

Сонымен бірге ағылшын тілінде алты сөзімен синонимдес келетін сөздер бар. Олар: «hexad»

– гексад, «half a dozen» – он екінің жартысы, «sextuplet» – секступлет, «sestet» – сестет, және «sextet» – секстет. Және алты сөзінен тараған сиеста сөзі де күндізгі тынығуды білдіреді.

Жоғарыда алты санына қатысты негізгі түсініктер мен ырымдар және сенімдерді топтастыруға тырыстық. Бірақ алты санына қатысты ешқандай топнимикалық атаулар таба алмадық. Шындығында, бұл таң қаларлық жайт емес, өйткені Еуропалық топнимикалық атауларында сан сөздердің болуы тән емес. Ал мақал-мәтелдерде алты саны көп деген мағынада жұмсалады екен. Алтының маңыздылығының артуына негізгі себеп болған нәрсе – он екілік жүйеге негізделген өлшем бірліктері. Әрине, қасиетті кітаптардағы алты санына қатысты келетін қатарларды да назардан тыс қалдыруға болмайды. Сонымен бірге жерлеу рәсіміндегі алты футтық тереңдікте жер қазу салты да алтының рәміздік мәніне тағы бір реңк қосты. Қазіргі уақытта алты санымен келетін біршама атауларды кездестіруге болады. Бірақ олардың барлығында алты сөзі өзінің доминантты мағынасында қолданылған. Мысалы: «Six nations championship» – Регбиде қолданылатын Алты ұлттар арасындағы жарыс, six day race-көлік айдап жарысудағы алты күндік жарыс, «six acts»-Британ заңдар жинағындағы алты актілер, «Big Six»-Британдық крикеттегі үлкен алтылық, «Six flags»-балалардың көңіл-күйін көтеруге арналған парктар желісі Алты флаг т.с.с. Алты санына қазіргі уақытта шайтанның санымен байланыстырылатын түсінік кең тарағанымен, іс жүзінде осы сенімге байланысты жасалатын ырым-жорымдар таба алмадық. Яғни, бұл халық арасында онша кең тарай қоймағандығын және тек соңғы уақытта ғана масс-медиа құралдарындағы түрлі фильмдердің арқасында ғана тарап кеткен болуы керек деген ойға келдік.

Жеті санының рәміздік мәніне көшпестен бұрын, жеті сөзінің этимологиясына тоқтала кетейік. Себебі осы сөздің шығу төркіні де сөздің рәміздық мәнін ашуға көмектесуі мүмкін. Жеті санының этимологиясы жайында Э.В. Севортянның «Түрік сөздерінің этимологиялық сөздігінде» екі пікір бар:

1. «Г. Рамстедт остаётся верным теории рук и пальцев и, вспоминая китайское название указательного пальца “cheu-tscgeu le doitmangeur” производит jemi от глагольной основы je «есть, кушать», как первоначальное название указательного перста.

2. М. Хатрман және М. Расянен жеті санын

жетті, жету, жет етістіктерінен шыққан дейді» [15, 123].

Аталған сөздікте жеті сөзінің қалай жет, жету, жетті сөзімен байланысты екені айтылмаған. Бірақ осы жайлы өте қызықты мәлімет С. Қондыбайдың еңбегінде айтылады. С. Қондыбайдың [8] жеті санының түркі елдерінде ерекше болуын мифологиямен былай түсіндіреді. «Ертеде адамдар дүние жайлы түсінігін ең ортасында нүктемен шектелетін бірнеше шеңберлермен бейнелеуге тырысқан. Осы шеңбердің кіндігінде орналасқан нүкте – аталған нысандарға сәйкес келетін меже болса, оны қоршап жатқан шеңберлер – сол межеге жетер жолдағы белестер (кедергілер, бекеттер, қоршаулар, қабырғалар, орлар, т.б.). Яғни: Ортадағы кіндік-нүкте – кез-келген әрекеттің мұраты, мақсат еткен межесі» [8, 175]. Енді осы шеңбердің ортасындағы нүкте түркі тілінде «нгенгт» деп аталған. Уақыт өте келе ол сөз мынадай өзгерістерге түскен «нгенгт» > «йенгт» > «йент» > «йет» > «жет». Ал кейінірек осы біздегі жет етістігінен жеті саны туындаған делінеді. Яғни, алғашында шеңбердің ең ортасындағы нүкте мағынасын беретін сөз жеті санына трансформацияланған кезде ондағы ең шек, шың басы не тұңғық түбі, меженің шегі сияқты мағынаны қатар алып келді. Сондықтан да көптеген мифтерде жеті саны кездескен жерде ең, ең деген мағынада жүретінін байқайсыз.

Түркілер аспан денелерін де уақыт пен кеңістікті айқындауда қолданған. Әрине бұл ғылыми тұрғыда жүйелі түрде негізделіп, арнайы оқытылмаса да, әр бір түркі өз күнделікті қажеттілігіне сай деңгейде аспан әлемдерін жақсы білетін болған. Мәселен, жұлдыздардың орналасуына қарап, ауа райын болжаған. Біздің жұмысымызға қатысы болуы мүмкін жалғыз жұлдыздар шоғыры – жеті қарақшы. Жеті қарақшыға қарап көшпелілер жол тауып отырған. Бұл жағдай да жеті санына деген ерекше ықылас тудырған болуы ғажап емес. Кляшторный өз еңбегінде жеті ең жоғарғы шектік сан ретінде қолданылған болуы мүмкін деп айтады. Бұл қазіргі күнгі ғалымдар тарапынан да қолдау көріп отыр. Жеті сөзін фольклорлық туындыларда ливгвистикалық талдау нәтижесі оның мынадай семиотикаға ие екенін көрсетті: шектік мағынасы, ежелден, асырмалылық мағынасы, бәрі, барша, киелілік және сәттілік мағынасы. Шындығында, біз қарастырған жетінің этимологиялық жорамал мен оның рәміздік белгілері сәйкес келетінін аңғаруға бо-

лады. Серікболсын Қондыбай әр рудың өздерін жетіден тарағанына сенгенін де атап кетеді.

Кейінірек ислам дінінің келуімен жетінің қасиеттілігіне деген сенім беки түсті. Алайда исламнан бөлек зорастралық және тәңіршілдіктен қалған салттар исламмен біте қайнасып, кейбірі осы күнге дейін жасалып келеді. Мәселен қазірде де тойланатын наурыз тойы алғашында отқа табынатын заратуштралық сенімнен туындаған болатын. Уақыт өтуімен тағамдар әр өңірде әр түрлі болып өзгерді. Бірақ барлық жерде жеті түрлі тағамнан ас әзірлеу салты өзгерген жоқ. Тәңіршілдіктен бастау алған аруақтарға табыну сенімі де исламдық дәстүрлермен араласып кетті. Нәтижесінде орталық Азияда жеті шелпек пісіріліп ол аруақтардың құрметіне таратылатын болған. Өйткені тәңіршілдік бойынша аруақтар тірілерден дәм етіп, өз туысқандарының үйін аралып жүреді, егер ол сол кезде майдың иісін сезсе, тірілерге риза болады деген түсінік бар. Өлі риза болмай, тірі байымайды деген сөз осы сенімнен шыққан. Кейін осы пісірілген жеті шелпекті көршілерге садақа ретінде таратады.

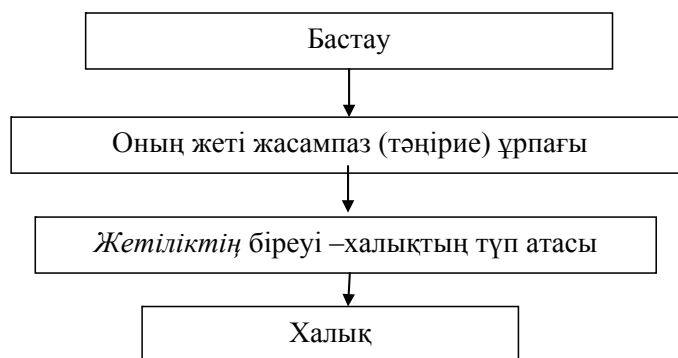
Түркілерден тараған басқа ұлттарға қарағанда қазақ ұлтының айырмашылығы олар жеті атасын жатқа білген. Бұл нәрсені білмеу жетесіздік деп қаралып, оның тәрбиесінің жоқтығын немесе жетімдігінің айғағы ретінде түсінілген. Сондықтан баланың ата-анасы жастайынан оған жеті атасын жаттататын болған. Бұл білімнің тәжірибе жүзінде маңыздылығы жеті атаға дейінгі қыз бен жігіттің үйленуіне тиым салынған. Бұл қанның тазалығын сақтауға сеп болған. Өйткені көп жағдайда жақын туыстардан туылатын балалар аурушаң келетінін белгілі. Салыстырмалы түрде айтсақ, өзбек халқы өздерінің жақын туыстарына үйлене алады. Шарифат бойынша екі жастың арасында неке тек үш атадан асқан жағдайда қиылуына рұқсат.

Ал Қ. Дүсіпбаеваның еңбегінде жеті

санының киелілігі жайында басқаша пікір айтылады. Оның еңбегінде түркілердің нанымдарында ғаламдық көрініс бәйтерек ағашы арқылы танылған делінеді. Түркілер «Бәйтеректі тігінен үшке, келденеңінен төртке бөлген. Ал олардың қосындысы жетіге тең» [9, 19]. Бұл түсінік күлтегін ескерткіштерінде көрініс табады. Осындай түсініктерден келіп, жеті санына ерекше мән беріле бастағаны айтылады. Осы еңбекте жеті санының арғы атамның көшпелі болуымен де байланыстырылады. Өйткені көшпелі халық ертеден жеті қарақшыға қарап, жол тауып отырған. Жеті қарақшыны киелі санағандықтан, жеті саны киелілікті білдіретін болған деген жорамал да жазылған [9, 19].

С. Қондыбайдың еңбегінде [8] жетінің киелілігінің негізіне байланысты мынадай да жорамалдар да айтылады. Оның келтірген деректері бойынша ежелгі заманда қазіргі Азия төңірегінде мекен еткен халықта өз бастауы жайлы мынадай түсінік болған: қай халық та болсын өзін жеті жасампаз тәңірінің ұрпағымыз деп есептеген. Сол жеті тәңірдің біреуінен халық болып өздері тараған. Шынымен-ақ, осыған дәлел болатын бірнеше мысалдар келтірілген. Мысалы С. Қондыбайдың еңбегіндегі айтылған Е.Тұрсыновтың еңбегінде керейлердің шежірелік жетілігі жайында былай айтылады: «смутные воспоминания о происхождении ворона сохранилось и в генеологической легенде керейтов, приведенной в сочинении Рашидадина: по этой легенде керейты произошли от семи сыновей некоего государя, которые были прозваны так из-за смуглого цвета кожи. Нетрудно заметить, что легенда о керейтах и алтайское поверье происходят из одного источника; и в том и в другом случае властитель имеет семь сыновей (только в алтайском поверье это владыка мира мертвых Ерлик, а в керейтской легенде – земной государь)» [8, 238].

1-кесте – Керейлердің шығу төркіні жайлы мифтік сенімі

Осы аталғандардың бәріне дәлел ретінде оның тілдегі көрінісін мысалға келтіре аламыз: жеті басты дәу, жеті басты жалмауыз, жеті басты айдаһар, жеті дәу, жеті алып т.с.с. Бұл тіркестерді біз халық фольклорынан, атап айтсақ, батырлар жырынан, ертегілерден, яғни байырғы әлі ислам діні орнықпай тұрған сәттегі көнекөздерден таба аламыз. Яғни, бұл жеті санының сан болып қалыптасуына мифологиялық түсініктің өте үлкен әсері болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, шамандар ем жасаған кезде, жеті түрлі шөпті араластырып, оны жеті күн ұстау керек деген сияқты жетімен байланысты ем түрлерін жиі қолданатын болған. Аталған жайттардың бәрі жетінің ерекше қасиетке ие рәмізге айналуына әсер еткен.

Ал ағылшын тілінде жеті санының санға айналуына мифтік таным әсер еткен бе деген сұраққа жауап берелік. Қазақ мифологиясымен танысқымыз келгенде түркі мифологиясын негізге алатынымыз секілді ағылшын мифологиясын алғанда біз ежелгі скандинавиялық, соның ішінде ежелгі герман мифологиясына бет бұрамыз. С.А. Токаревтің редакторлығымен жазылған «Мифы народов мира» [10] еңбегінде ежелгі герман мифологиясы жайында былай айтылады: «Сведения по мифологии древних германцев крайне отрывочны ввиду сравнительно ранней и глубокой христианизации западногерманских племен; по скандинавской мифологии мы располагаем несравненно более полными литературными источниками вследствие более поздней христианизации Скандинавии, а также бережного сохранения дохристианской культурной традиции в Исландии вплоть до т.н. исландского возрождение XIII в.» [10, 286].

Жалпы скандинавиялық мифологияны біз Тациттің «Германия», Снори Стурлусонның «Үлкен Эдда» және «Кіші Эдда», «Хеймерингалдардан» білеміз. Сонымен қатар, англосаксондық батырлар жыры да ағылшын мифологиясынан хабар бере алады. Бізге келіп жеткен батырлар жыры төмендегідей: «Беовульф», «Битва при Фиксбурге», «Видсид», «Жалобы Деора», «Песнь о Хильдебранде», «Вальтарий», «Песнь о Нибелунгах».

Осы еңбектердің мазмұнымен таныса келе, ол жерде жетімен байланысты тіл бірліктерінің жоқтығына көз жеткіздік. Яғни, ағылшындарды жетінің сан болып қалыптасуына мифологиялық фактор қатты әсер етпеген.

Қазақ тіліндегі рәміздердің әмбебаптық

дәрежесіне жетуде исламмен бірге келген діни түсініктердің де ықпалын көзден таса қыла алмаймыз. Қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де жеті санының рәмізге айналуына негізгі себеп болған – діни фактор. Себебі ислам дінінде де, христиан дінінде де жеті саны қасиетті сандар болып табылады. Ислам дінінде де, христиан дінінде де жеті санының қасиеттілігін көрсететін бірнеше себептер аталады.

Сол себептердің бірі – құран мен інжілде жеті саны көптеген жерлерде кездесуі (Б, В қосымшалары). Оған дәлел ретінде Халифа Алтайдың [11] аудармасынан құранда келтірілген жетіге қатысты барлық тіркестер теріліп алынды. Құранда жеті саны барлығы 21 рет кездеседі.

Жеті санының діни фактордан қасиетті санға айналып, халық санасында ерекше орныққанына оның тілдегі көріністері арқылы көз жеткізе аламыз. Атап айтсақ, жеті қабат көк, жеті тамұқ, жеті қат көк сияқты тіркестер құраннан алынғаны дәлел.

Христиандардың ұстанатын кітабы інжіл екіге бөлінеді: ескі кітап және жаңа кітап (ветхий и новый завет) [12]. Соның ішінде тек жаңасының ішінде 83 рет жеті саны кездеседі [13]. Христиан дінінде де жеті тек қана інжілде қайталанып қоймайды. Жетіге қатысты түрлі наным сенімдер мен дәстүрлер бар [13].

Жетінің сан болып қалыптасуына діннің үлкен әсері болғанына тағы бір дәлел ретінде XI ғасырда өмір сүрген біртуар «филолог» Махмұд Қашқаридың (1030-1090) еңбегінен мысал келтіре аламыз. Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» сөздігінде жеті санының түсіндірмесі былай берілген: Jetti* Иетті: жеті; жеті саны. “Jetti kat көк: Иетті қат көк – Жеті қат көк.” дегендегі сияқты [14, 39]. Яғни, бұл анықтама XI ғасырдың өзінде жеті қат көк деген тіркес бар болғанына дәлел. Ал ислам діні Қазақ даласына Насыр ибн Сеярдтың 737-748 жылдары Орталық Қазақстанға енуімен тарай бастады. 751 жылғы Атлах түбіндегі қазақ территориясындағы Түргеш, Қарлұқ қағанаттарының арабтармен одақ құрып, Қытайдан төнген қауіпті жеңуінен соң, ислам діні қазақ территориясында тез тарай бастады. Ал Махмұд Қашғари өмір сүрген Қарахан мемлекетінде (942-1212) 960 жылы ислам діні мемлекеттік дін болып жарияланды [15, 94]. Бұл деректерден Махмұд Қашғаридің еңбегі жазылған кезеңде қазіргі қазақ территориясында ислам дінінің дәрежесі мемлекеттік деңгейде болғанын және халық арасында кең жайы-

лып, орныққанын көрсетеді. Сол себепті осы кезеңдерден бастап, ислам діни ғұрыптары және наным-сенімдері тарай бастады деген негізді жорамал айта аламыз.

Жоғарыда аталғандардың барлығы халық арасында жетіге деген ерекше ықылас тудырды. Көптеген маңызды сәттерде сәттілікті шақырту үшін кейбір рәсімдер әдейілеп жеті рет жасалады. Қазақ халқы ежелден ырымшыл болғандықтан әр нәрсені де сәтті әрі берекелі болсын деген оймен көптеген нәрселерді жетімен байланыстыруға тырысқан. Яғни, біз жетіні сәттілік сані деп айта аламыз. Осындай салт-дәстүрлердің ішіндегі ең негізгілері мыналар:

«Жеті шелпек тарату» – Үлкендер бір нәрседен қауіп қылса, үрейленсе, болмаса жайсыз жатып, жаман түс көрсе, жеті нан, жеті шелпек тартады. Алушы: «Қабыл болсын»,–дейді. Таратушы: «Әумин!» – деп жауап береді. Оны таратып болған соң: «Ата-бабаларға тие берсін», – деп ауыз тиіп, әруақтарға арнап, аят оқып, бата қылады. Сонда әруақтардың мұрнына иіс тиеді. Сосын жеті нан әрқашанда әруақ болып желеп-жебеп, бәле-жаладан қорғап жүреді,– дейді. Бұл жеті санының киелі қасиеттілігінен болса керек [16, 18]. Бұл салттың шығуына әрі мифологиялық, әрі діни фактор әсер еткен болуы керек. Өйткені ислам діни бойынша жеті шелпек тарату салты жоқ. Бірақ та жеті шелпектен дәм татардың алдында құран оқылады. Яғни, екі фактордың әсерінен жаңа бір салт туындаған.

– Қайтыс болған адамның жетісін шығарып, еске алады [17, 26]. Бұл – негізінен түркі елдеріне тән дәстүр. Өйткені шариғат бойынша жетісін шығару салты жоқ. Яғни, бұл жерде халқымыздың ұғымында мықтап орныққан жеті қасиеттілігі жайлы сенім ислам дінінің салтымен сабақтастырылып отыр.

– Наурыз көжеге жеті түрлі тағам (тұз, су, ақ, құрт, қатық, айран), ет (соғымнан қалған), кеспе, бидай (келіге түйген), күріш не тары) қосады. Бұл да халықтың жеті санына деген ерекше ықыласын көрсетеді [17, 26.]. Осы дәстүрдің пайда болуына қазақ даласында исламға дейінгі болған сенімнің әсері болған болса керек. Өйткені исламда наурыз мейрамы жоқ.

– Жеті ата. Арғы ата, ата-баба. Қазақтың ескі рулық жігінде ата, аталастық негізгі орынға ие. Бір кісіден тараған аталас қауым жеті атаға жеткенде ақ түйе, боз қасқа сойып, үлкен жиын жасап, бұдан былайғы жерде қыз алысып, қыз

берісуге болған. Міне, осыдан «жеті атадан әрі ғана қыз алысу» заңы Тәукеңің тұсында шыққан. Бертін келе алыс-жақындық өлшемі де осы жетімен өлшеніп, ең болмағанда, әр рудың жеті атасынан бергі шежіресін білуге міндетті болған [17, 202]. Жеті ата: бала, әке, ата, арғы ата, баба, түп ата, тек ата және тағы бір түрі: ата, әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, жекжат т.с.с. [18, 38].

Ағылшындардағы жетіге қатысты салт-дәстүрлерді айтар болсақ, онда жетімен байланысты салт-дәстүрдің жоқтың қасы екенін байқаймыз. Бұл негізінен ағылшындарда дін мен тұрмыс бір-бірінен алшақ тұруында. Яғни, олардың түсінігінде, дін – өз алдына бір әлем. Ол әлемге кіретін де бар, кірмейтін де бар. Егер оған қызығушылық туындамаса, онымен адамның өмірі байланыспауы да мүмкін. Ал қазақ халқының салтының дені дінге негіздеп жасалған. Сол себепті де қазақтарда ағылшындарға қарағанда, жетімен байланысты дәстүр көбірек. Есесіне, ағылшын іскерлері жеті санының халық санасындағы түсінігін шебер қолдануда. Мәселен, олар жаңа орындарды, жаңа өнімдерді сатылымға жібергенде олардың атауларын жетімен байланыстыруға тырысады.

Екі тілдегі жеті санінің салт-дәстүрде қолдану аясын талдай келе, қазақ мәдениетінде жеті сані молшылық, берекелік, киелілік, қасиеттілік ұғымында, ал ағылшындарда сәттілік ұғымында қолданылатынын аңғаруға болады. Қазақ мәдениеті ислам дінімен сабақтасып жатқандықтан, қазақтар Алланың ризашылығына бөлену үшін ислам дініндегі қасиетті ұғымдарды күнделікті өмірге етене араластыруға тырысқан. Ал жеті саны ислам дініндегі бірінші ерекше, қасиетті сан болып есептеледі. Ағылшындар болса, жеті сані сәттілік шақырады деп сенетіндіктен, оны ойын аттарында, іскерлік бастамаларда т.с.с. тәуекелге бару қажет жағдайларда қолданады.

Түркі және еуропалық мәдениетіндегі алты санын салыстыра келе, екі мәдениетте де алты саны көп мағынасында жұмсалатынына көз жеткіздік. Алайда бұл рәміздік мен қазақ халқында басымдық танытады. Түркілерде үш алтыға қатысты жағымсыз түсінік жоқ. Және де алтыны он екінің жартысы ретінде айту да еуропалықтардағыдай тарамаған. Бұл түркі өлшем бірлігінің ондық жүйе бойынша жүргізілгеніне байланысты.

Қорытынды

Сонымен, жоғарыда айтылған сандармен қатар ерекше болып саналатын сандардың бірі – жеті саны. Жеті саны қазақ халқының ұғымында киелілікті, қасиеттілікті білдіреді. Жоғарыда атап өткен мифологиялық және діни факторлар халық санасында жетінің ерекше сан болып мықтап орнығуына алып келді деп түйіндей аламыз. Оны біз қазақ ұлтына ғана тән жеті ата, жеті жетім, жеті жұт, жеті жарғы, жеті қазына т.б. ұлттық ұғымдарынан көреміз. Шын мәнісінде, бұндай ұғымдар дінде немесе қазақ мифологиясында жоқ. Бұлар – осы екі фактордың әсерінен жетінің алған семантикасынан қазақ халқының өзі шығарған ұғымдары.

Ағылшын мәдениетінде де діни таным ең шешуші фактор болды. Алғашында діни

түсініктен туындаған жеті санының қасиеттілігі тұманды альбиондықтардың тарапынан жетіге деген ерекше ықылас туғызды. Бірақ уақыт өте келе, осы санның қасиеттілігі тікелей дінмен байланысты екендігі ұмтылып та кетті. Алайда, халық ұғымындағы жеті ұғымынан мынадай ырым туындаған: Айнаны сындыру үлкен бақытсыздық болып есептеледі, өйткені ол жеті жылдық бақытсыздыққа алып келеді. Бұл ырымның шығу төркіні мифологиялық түсінікпен байланыстырылады. Өйткені, ежелде ағылшындар айнаны құдайлар қолданады деп сенген [19].

Ағылшындар осы санның діни түсініктен қасиеттілікті беретін санға айналғанын ұмытса да, оның рәміздік мәнін әркім де біледі. Осының өзінен-ақ бұл санның мықты әмбебап сан екенін көре аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Schimmel A. «Mystery of numbers», the USA. – Oxford University press, 1994. – 336 p.
- 2 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
- 3 Самойлович А. Тюркское Языкознание, Филология, Руника. – М.: Вост. Лит., 2005. – 1053 с.
- 4 Mieder W. Investigation of proverbs, Proverbial Expressions, Quotations and Cliches, a bibliography of Explanatory Essays which Appeared in Notes and Queries (1849-1893). – New York: Peter Lang. 1984, – P. 420.
- 5 Ray J. A hand-book of proverbs. – New York: AMS press, 1968. – P. 583.
- 6 <http://www.bridalsixpence.net/tradition.html>
- 7 <http://www.businessballs.com/moneyslanghistory.htm>
- 8 Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – 1-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.
- 9 Дүсіпбаева Қ.С. Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері: Дисс...филология ғыл. канд. дәрежесін алу үшін. – Алматы, 2001. – 129 б.
- 10 Мифы народов мира: энциклопедия в 2-х томах / гл. ред. С.А. Токарев. – Т. 2. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998. –720 с.
- 11 Құран Кәрім: Қазақша мағына және түсінігі / Ауд. Халифа Алтай. Өңдеуші Дәлелхан Жаналтай. – Медине Мұнаууара Сауд Арабиясы: Құран Шариф Басым Комбинаты, 1991. – 604б., XXXXIX б.
- 12 <http://biblia.org.ua>
- 13 <http://gutenberg.net>
- 14 Қашқари М. Түрік сөздігі: 3 томдық / ауд. А.Қ. Егеубай. – Т. 3. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
- 15 Садықов Т.С., Жолдасбаев С. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2007. – 239 б.
- 16 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі: 2-томдық. – Алматы: Ғылым, 1997. – 712 б.
- 17 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / ред. коллегия: І. Кеңесбаев, А. Ысқақов (жауапты ред). – Алматы: Ғылым, 1978. – 672 б.
- 18 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – 1-кітап. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 136 б.
- 19 www.folklore-society.com

References

- 1 Schimmel A. «Mystery of numbers», the USA: Oxford University press, 1994-336 p.
- 2 Sevortian E. V. Etimologicheskii slovar' Turkskikh iazikov. Nauka. 1974. 767 p.
- 3 Samoilovich A. Turkskoe Iazikoznanie, Filologia, runika/Otd-nie ist.-filol. nauk RAN. – М.: Vost. lit., 2005. – 1053 p.
- 4 Mieder W. Investigation of proverbs, Proverbial Expressions, Quotations and Cliches, A bibliography of Explanatory Essays which Appeared in Notes and Queries (1849-1893) New York: Peter Lang. 1984, p.420
- 5 Ray J., A hand-book of proverbs, New York: AMS press, 1968. p.583,

- 6 <http://www.bridalsixpence.net/tradition.html>
- 7 <http://www.businessballs.com/moneyslanghistory.htm>
- 8 Kondybai S. Argy Kazakh Mifologiasi. – V. 1/ MSE of the RK. Suleymenov Oriental Studies Institute. – Almaty: Dike-Press, 2004 – p. 512
- 9 Dusipbaeva, Kh.S. Kazakh eskilikterinin sandar zhuiesindegi tildik korinisteri. Thesis was written for defense of the candidate degree in philology sciences. – Almaty, 2001. – p. 129
- 10 Myfi narodov mira: Encyclopedia: 2 volumes/Edited by S.A. Tokarev. – 2nd publication. – M.: “Big Russian Encyclopedia” 1998. V. 2: – 1998. – p. 720.
- 11 Quran Karim: Kazakhsha maginasi zhane tusinigi/Translated by Khalifa Altay. Reviewed by Dalelkhan Zhanaltai: Edited by: Abdurrakhim Altay. Medina Munauarra Saudi Arabia: Quran Sharif press, 1991. – p. 604., p. XXXXIX
- 12 <http://biblia.org.ua>
- 13 <http://gutenberg.net>
- 14 Qashqari, M. «Turik sozdigi»: In 3 volumes/ Trnaslated by A.Q. Egeubay. – Almaty: Khant, 1998. V. 3. – 1998. p. 600
- 15 Sadykhov T.S., Zholdasbayev S. «Orta gasyrlardagi Kazakhstan tarikhi». Textbook for 7th grade of general education schools. – Almaty: Atamura, 2007. – p. 239
- 16 Kenesbayev I. «Kazakh tilinin fraseologialik sozdigi». V. 1-2./ Edited by Iskakov A., Amraliev, Kh. – Almaty: Science, 1997. – p. 712
- 17 Kazakh tilinin tusindirme sozdigi // Linguistic Institute of Kaz SSR Science Academy;/Editors: Kenesbayev I., Iskakov A. (editor-in-chief)/ – Almaty: Gylym, 1978. – p. 672
- 18 Kenzheakhmetuli S. Zheti kazina. V. 1. – Almaty: Ana tili, 2002. – p. 136.
- 19 www.folklore-society.com